

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM  
BÖLCSÉSZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR

TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

SZAKÁCS BÉLA ZSOLT

ÁRPÁD-KORI ÉPÍTÉSZET A DUNÁNTÚLON.  
ADALÉKOK EGY KULTURÁLIS RÉGIÓ TÖRTÉNETÉHEZ

A habilitációs értekezés tézisei

Budapest  
2016

## 1. Kérdésfelvetés

„A középkori művészettörténet alapegysége — ebben a középkori emberek többségének reális életteréhez igazodva — a régió” – írta 1996-ban Marosi Ernő Entz Géza erdélyi kötete elé. Ez valóban természetes is Európa nyugati tájain, mindenekelőtt Franciaországban. Ugyanakkor a középkori Magyarországon, szemben a latin Európa jelentős részével, nem alakult ki hagyománya a tartományi tagozódásnak. Egyedül Erdéllyel kapcsolatban beszélhetünk bizonyos fokú közigazgatási és politikai különállásról. A Felvidék, az Alföld vagy a Dunántúl soha nem képezte közigazgatási egység alapját: a középkor évszázadaiban az egységes magyar vármegyerendszerbe tagolódtak, mely a Dráván is átnyúlt; csak a déli területeken találunk Szlavónia, Horvátország és egyes hosszabb-rövidebb ideig létező bánóságok formájában különálló egységeket. A regionális szemlélet kialakulását jól jelzi Oláh Miklós *Hungaria* c. leírása 1536-ból. Ebben az országot négy részre osztotta, és ezek közt a folyók képeztek határt: az egyik egység számára is a Dunántúl volt, a második a Drávántúl, a harmadik a Felvidéken kívül magában foglalta a Duna-Tisza-közét is, a negyedik pedig Erdélyt a Tiszántúllal fogta egybe.

Az elkülönítés alapja tehát elsődlegesen földrajzi és nem történeti. Három oldalról folyó határolja (északról és keletről a Duna, délről a Dráva), nyugatról pedig az egykori országhatár zárja le, mely lényegében az Alpoktól választja el a területet. Szemben azonban az Alfölddel és a Felvidék nagy részével, domborzata kevésbé egységes. Bár magashegység nem található rajta, átlósan átszeli a Dunántúli-Középhegység. Dékeleti sarkában a Mecsek ugrik ki, északnyugati részén pedig a Kisalföld jelent változatosságot. A vidék legnagyobb részét mégis a lankás dombok jellemzik, mely a dunántúli táj legjellegzetesebb, a Kárpát-medence többi régiójában sokkal ritkább formája. A folyók ugyanakkor csak a határvonalak meghúzásában segítenek, de a domborzati viszonyokat nem szakítják meg: így a Kisalföld csak szlovákiai felével együtt egész, és a Pilis is vele rokon hegyekkel érintkezik a Dunakanyarban. Éppen ezért a földrajztudomány hagyományosan az Alföld határait a Dunántúl rovására kiterjeszti a Mezőföldre, a tolnai Sárközre és a Drávaszögre is (délen pedig a Szerémséget is hozzá sorolják). Önálló nagytájnak veszi a Kisalföldet is, ellenben a Dunántúl déli határát egészen a Száváig elviszi, sőt beleérti a Tenger melléket is. Bármennyire is könnyen körülhatárolhatónak tűnik tehát a hagyományos értelemben vett Dunántúl, ez nem a földrajztudomány megállapításain nyugszik.

A Dunántúl történelme során sohasem volt önálló politikai egység. Mint már Engel Pál rámutatott a *Pannonia regia* c. kiállítás katalógusában (1994), a Dunántúl fogalma nem is

ismert a középkorból. A Dunántúl betagolódt a vármegyerendszerbe, mégpedig olyan szervezen, hogy határait körbe sorra átlépi a megyék: még Pozsony és Moson megye sem tartotta teljesen tiszteletben a Dunát, de Győr, Komárom és Esztergom megyének kifejezetten jelentős hányada esett a folyó északi partjára. Pest is átnyúlt a Dunán túlra, még ha Pilist önálló egységnek vesszük is. Fejér kiterjedt területekkel rendelkezett a Dunától keletre. Baranya ellenben a Dráván terjeszkedett túl. Úgy tűnik tehát, a vármegyerendszer kialakulásakor a folyók nem elválasztottak, hanem összekötöttek.

A Dunántúl egyházjogilag sem alkotott önálló egységet. Területén a győri és a veszprémi püspökség osztozott, délen pedig a pécsi, melynek fontos része a Dráván túl helyezkedett el. Az esztergomi egyházmegyének ellenben csak egészen kis terület jutott a Duna jobb partján, míg döntő hányada a Felvidékre esett. Valamennyi dunántúli püspökség az esztergomi érseknek volt alárendelve, de ez az érseki tartomány is kiterjedt Észak- és Kelet-Magyarország jelentős részére.

A Dunántúl tehát sem földrajzilag, sem történetileg, sem egyházjogilag vagy közigazgatásilag nem válik el élesen az ország többi területétől, ma pedig öt ország osztozik területén. Jogos ezután a kérdés, hogy helyes-e a Dunántúlt a Kárpát-medence egyik önálló nagytájának tekinteni? Úgy tűnik, a pozitív feleletet egyedül a kulturális tradíció legitimálja. A Dunántúlról másképp gondolkodunk, mint az ország más régióiról. Más a kulturális hangulata, mások hagyományai, más a mércéje, az orientációja. Ezt az Árpád-korra nézve bizonyos történeti jelenségek sűrűsödése indokolhatja. Ez volt az Árpádok törzsterülete, itt alakult ki a nagyfejedelmi majd királyi központ. Itt ringott a magyar kereszténység bölcsője, itt jött létre az első magyar apátság, a legtöbb korai monostor, a ma biztosan Szt. Istvánhoz kötött nyolc püspöki székhely fele, ezen az ország ötödét kitevő területen.

A Dunántúl mint kézenfekvő kulturális egység a művészettörténeti irodalomban is szerepet játszik. Ha mindeddig nem is képezte önálló, regionális feldolgozások tárgyát, a művészettörténeti gondolkodásban, különösen az Árpád-kori építészet kapcsán, kialakult profillal rendelkezik. Ennek a hipotézisnek azonban mindmáig hiányzik a bizonyítása, legalábbis ami a Dunántúl Árpád-kori építészetét illeti. Célszerűnek látszott tehát az emléktanyag összegyűjtése során feltenni azt a kérdést: vajon valóban felfogható-e a Dunántúl a magyarországi romanika egyik régiójaként? Ha igen, melyek ennek jellegzetességei, és ezek mennyire csak erre jellemzők?

## 2. Források

Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre választ találjunk, mindenekelőtt magukhoz az épületekhez kell fordulnunk. A Dunántúl Árpád-kori építészeti hagyatéka mindeddig nem volt összegyűjtve. Ez érthető is, ha arra gondolunk, hogy a magyar művészettörténet-írás a lezdetektől fogva országos keretekben gondolkodott. Ha ennél kisebb egység feldolgozására került sor, akkor ennek kereténél természetesen kínálkozott a megye. Ez képezte alapegységét az első művészeti topográfiai kísérleteknek (Gerecze Péter, Divald Kornél) éppúgy, mint a II. világháború után megjelent köteteknek. Ezek időkorlátai természetesen messze meghaladták az Árpád-kort. A továbbiakban is többnyire a középkor teljességére terjedt ki a kutatók figyelme, így Veszprém, Baranya, Pest és Tolna esetében. Kifejezetten Árpád-kori keretek közt dolgozta fel Valter Ilona a Nyugat-Dunántúl megyéit. Számos terület azonban lefedetlenül maradt, és az egységes szemléletű anyaggyűjtés előnyére válhat a kutatásnak.

Ezért határoztuk el az Árpád-kori építészeti emlékek művészettörténetileg értelmezhető részének összegyűjtését a Dunántúl területén. A dolgozathoz csatolt katalógusban 250 emlék szerepel. Noha tudatosan nem hagyunk el és nem választottunk be semmit csak azért, hogy ez a kerek szám kijöjjön, maga az érték szimbolikus: azt jelzi, hogy a teljességre törekvés sem jelenthet védelmet a kutató szubjektív szempontjaival szemben. Jelen esetben a válogatás alapja művészettörténeti volt: azaz csak olyan építészeti maradványt vettünk fel, amelyet a művészettörténész módszereivel (többé-kevésbé) megnyugtatóan az Árpád-korra lehet datálni. Olyan csekélyebb maradványokat, amelyek pusztán régészetileg közelíthetők meg (vagy úgy sem, mert mára teljesen elpusztultak), igyekeztünk kiszűrni. Mivel az építészettörténészek figyelme hagyományosan a rangosabb emlékek, így a székesegyházak és monostorok felé fordul, ezekben az esetekben alkalmasint engedékenyebbek voltunk, mint a formai alapon különben is nehezebben megragadható, egyszerűbb falusi templomokkal. Abban bízunk, hogy a válogatás elkerülhetetlen szubjektivitása ellenére is ez a 250 emlék méltóképpen reprezentálja a Dunántúl Árpád-kori építészetét, és alkalmas nyersanyagot szolgáltat a fenti kérdések megválaszolására.

Ugyanakkor a forráshelyzetet alapjaiban korlátozza az a magától értetődő tény, hogy az Árpád-kori építészeztől közvetlen ismereteket szerezni nem lehetséges. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy egy épület tíz vagy akár csak hét évszázadig épségben fennálljon anélkül, hogy komoly beavatkozások történnének rajta. Azok az épületek, amelyekhez nem nyúlunk hozzá, egy idő után elkerülhetetlenül romlásnak indulnak, és végül teljesen elpusztulnak. Mindaz tehát, amit ismerünk, tűnjön akár a legérintetlenebbnek is, folyamatos átépítések eredménye.

Az Árpád-kortól napjainkig vezető út óhatatlanul beavatkozások során keresztül vezet. Ez, ha úgy vesszük, menthetetlenül elválasztja a jelenkor szemlélőjét tárgyától, hiszen minden építészeti eljárás, még a legjóságkább és a múlt értékei iránt leginkább megértő is szükségképpen elvesz valamit az eredeti, és ezért egyedül autentikus állapotból. A jelenkori kutatóknak ezen a közegen kell áthatolnia, az egyes rétegeket képzeletben lefejtenie, és felidéznie az eredeti állapotot. Ez azt jelenti, hogy a vizsgálat során figyelembe kell venni mindenekelőtt a XIX. századi átalakításokat és a nagyszabású stílszerű restaurálásokat, amelyeknek gyakran éppen az Árpád-kori építészet főművei estek áldozatul (pl. Lébény, Pécs, Buda: Nagyboldogasszony-templom, Ják, Veszprém stb.). A századfordulótól kezdve a restaurálások egyre tapintatosabbá váltak, hála a műemlékvédelemben kibontakozó modernebb irányzatnak. A megújulás azonban csak Gerevich Tibor irányítása alatt nyert teljes mértékben teret 1934-től, amelynek talán legszebb példája az esztergomi vár helyreállítása. Emellett megemlítené még az ugyanekkor létrehozott székesfehérvári romkert és kőtár, amely azonban sajnos kevésbé bizonyult időtállóknak. Az 1957-ben megújult és újabb virágkorát élő magyar műemlékvédelem egyebek mellett Árpád-kori templomok és romok sorát kutatta meg és állította helyre a Dunántúlon is.

Az Árpád-kori eredetű templomok másik csoportját azok az emlékek alkotják, amelyeken jelenleg nem tanulmányozható középkori forma. Néha az is előfordul, hogy falkutatás (vagy egyszerű vakolatleverés) során román kori részletek tűnnek elő, de azokat utána levakolják. Még nehezebb a helyzet akkor, ha a teljesen átépített templom nem is volt kutatva. Ebben az esetben alaprajza, arányai, esetleg boltozati formái utalhatnak Árpád-kori eredetére. Különböző alapon közel száz dunántúli templomról feltételezi a szakirodalom, hogy Árpád-kori eredetű, noha ezt ma látható formák nem igazolják. Nyilvánvaló, hogy ezek közül még sok emlék fog olyan kellemes meglepetést szerezni, mint a kimlei Sarlós Boldogasszony-templom, melynek hajóját az 1986-os restaurálás szinte teljes épségben találta, igényesen faragott déli kapuval, ablakokkal, párkányokkal, halszállás falazattal. A további kutatásig azonban ezeket az emlékeket csak megszorításokkal lehet figyelembe venni.

Az, hogy Árpád-kori eredetű templom átépített formában marad ránk, az épület természetes életútjához tartozik, és minden bizonnyal a jobbik lehetőség. A magára maradt épületek sorsa ugyanis az elromosodás. A romosodás természetes folyamat, a tetőszerkezet megsérülésével kezdődik, és a falak beomlásával ér véget. Ezt az emberi tényező nemriktán siettetni is szokta. Bár a templomokat az egyház még romos állapotukban is védeni igyekezett, a kegyurak vagy maga a püspök a XVIII-XIX. században előbb-utóbb engedélyt

adtak elhordásukra, új templom, néha profán épület céljaira. Falmaradványok kitermelése folyamatos volt a XIX., de még a XX. században is. Rablóásatások, kincskeresések is gyakran dúlják föl magukra hagyott romjainkat (ráadásul teljesen értelmetlenül).

Nagy szerencse kell ahhoz, hogy egy középkorban sorsára hagyott épület még álló, tanulmányozható rom formájában maradjon ránk. Sokkal tipikusabb azonban, hogy romjaink is többszöri átépítésen estek keresztül, éppen ezért tévedés volna azt hinnünk, hogy ezek legalább hitelesebben közvetítik felénk az Árpád-kori formákat. Nemcsak a késő középkori átalakítások módosíthatják a képet, hanem a törökkori romosodás utáni helyreállítások is. A *canonica visitatio*ók tanúsága szerint a XVII. század végén a visszahódított területeken gyakran legalább részlegesen használatba vették az ott talált maradványokat, és csak a XVIII. vagy a XIX. században hagyták fel őket, a közösség anyagi erejének megfelelő új templom létesítése után. A pusztulás és újjászületés különösen gazdag hullámozása figyelhető meg például a Balaton-felvidéki Örvényesen: a temetőben álló templom 1600 körül pusztulhatott el, majd 1743-ban újjáépítették. Nagyrészt azonban 1890-ben lebontották, hogy köveiből kálváriát építsenek. 1958-ban a szentélyt részleges kiegészítéssel helyreállították, majd 2000-ben a hajót is felfalazták és befedték. Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, hogy az Árpád-kori templomok vizsgálata során az eddigiéknél fokozottabb figyelmet érdemes fordítani utóéletükre, mert ez kutathatóságukat jelentősen meghatározza. Akár folyamatosan használatban álltak, akár használaton kívül kerültek, vagy e kettő váltakozott történetükben, mindenképpen olyan több évszázados közeg választ el bennünket az Árpád-kori állapotuktól, amelyet a kutatás során tudatosítanunk kell.

A források felhasználásakor más értelemben is szükség lehet kritikai megközelítésre. Szemléletünket és módszereinket a művészettörténet-tudomány XIX. századi keletkezésekor alapozták meg, és ezt finomították (időnként tagadták meg) a következő generációk. Az Árpád-kori templomok értelmezésénél azt az eszközkészletet tudjuk használni, amely az elmúlt másfél évszázadban kialakult, de szükséges, hogy tudatában legyünk ennek fogyatékoságaival.

Mindenekelőtt az alkalmasint többé vagy kevésbé átépített templomok korai fázisainak datálása szinte lehetetlen mindaddig, amíg alapos kutatás nem tisztázza az építéstörténetet. Sokszor előfordul, hogy az első ránézésre középkorinak tűnő templom falainak jelentős része valamely késői újjáépítés során keletkezett: hol a hajófal, hol a szentély bizonyul szinte teljesen megújítottnak. Ha Árpád-korinak tűnő részletformát látunk, abban az esetben is előfordulhat, hogy másodlagosan került mai helyére, így az épületszerkezetet nem datálja.

Ennek ellenére a datálás legbiztosabb fogódzópontjának a kőfaragványok tűnnek. Ezek megléte és mennyisége önmagában is az adott emlék igényességéről árulkodik. A rangosabb emlékek esetében, mint a káptalani és kolostortemplomok vagy nagyobb művészi központok emlékei, rendszerint ismertek ilyen maradványok. Ezek a leginkább kutatott emlékeink, és írott források is ezekben az esetekben használhatók leggyakrabban. Éppen ezért a művészettörténeti kronológia tulajdonképpen ezekre az emlékekre épül. A falusi templomok esetében a kőfaragványok sokkal ritkábbak, átépítés vagy romosodás esetében fennmaradásuk is kéteesebb. Minél inkább távolodunk a nagyobb művészi központoktól, annál nehezebben megítélhetők a formák is: kialakításuk állandóbb, konzervatívabb, színvonaluk sokszor gyengébb, ami ismét a datálást nehezíti. Provincializmus gyakran okozója indokolatlanul korai datálásnak.

Az Árpád-kori formák utóélete is hosszú, ezért nem használhatók kritikátlanul. Félköríves, bélietes kapu például még a XV. században is készülhet, mint a Balatoncsicsóhoz tartozó Szentbalázson. Az Árpád-kori eredet feltételezésének egyik leggyakoribb érve a rézsűs ablak. Hogy ez mennyire félrevezető tud lenni, arra a szőcei plébániatemplom a legjobb példa. Kiderült, hogy azok a falszakaszok, melyeken a korábban Árpád-korinak ítélt félköríves ablakok találhatóak, a XV. századi átépítéskor készültek, mivel ekkor a templom hajóját is szélesítették. A faragványok ugyan tényleg nem későgótikusak, hanem az előző templomból használták fel őket másodlagosan. De még eredeti állapotukban sem tarthatjuk őket Árpád-koriaknak, mivel az első, egyhajós, egyenes szentélyzáródású templomot is a XIV. századra datálta a régész. Úgy tűnik, az ikerablak puszta megléte sem garantálja önmagában az épület Árpád-kori eredetét, csak abban az esetben, ha meggyőzően román kori formákkal párosul. De még akkor sem lehetünk biztosak a dolgunkban, ha a formák önmagukban hitelesnek látszanak. A peterdi református templom kutatása során Balázsik Tamás kiderítette, hogy bár a hajó valóban XII-XIII. századi, ikerablakokkal, csúcsíves ívsoros és fűrészfogas párkánnyal ellátott tornya nem Árpád-kori, mivel azt 1768-ban lebontották, és a vármegye kikötésének megfelelően azonos formában, de 5-5 cm-rel keskenyebben újrarakták.

Részletformák hiányában egy épület korának megállapításához fel szokás használni építészeti elrendezését, alaprajzát, arányait. Ezen a téren azonban fokozott óvatosságra van szükség. Bizonyos tértípusokról ugyanis elterjedhet, hogy jellegzetesen Árpád-kori, mégis felbukkanhat későbbi példa. Tipikusan igaz ez a rotundákra, de a hosszházas épületeknél sem könnyebb a helyzet. Régebben felmerült, hogy a félköríves szentélyzáródás volna a korábban elterjedt típus. Frappáns ellenpéldával szolgál azonban a Gyulakeszihez tartozó, a Csobánc

oldalában álló Rossztemplom. Ennek félköríves szentélye román korinak tűnhet ugyan, de kiderült, hogy az egész templomból csak a hajó falainak alsó szakasza, a lábazat és néhány kősor középkori, és nyugatról is bővítették. A szentélyről is bebizonyosodott, hogy kora újkori, benne feltárták a korábbi sokszögzáródású szentély alapjait. A félköríves szentély a XV. században is kedvelt forma volt, az őriszentpéteri templom bővítésekor is ezt alkalmazták. A burgenlandi Őriszigetet is félköríves szentélyű elrendezése és rézsűs szentélyablaka miatt tartották román korinak, amíg 1983-ban ki nem derült, hogy az egész épület XVII. századi.

Az egyenes szentélyzáródást a kutatás egy darabig késő románnak tartotta, és ciszterci hatással magyarázta. Ezt az elgondolást korábbi példák sora cáfolta, s újabban felbukkant a kutatásban egy olyan irányzat is, mely ezt a típust kifejezetten korainak tartja. Ugyanakkor idézhető a szintén egyenes záródású Balatonszőlős is, amelynek XIV. századi újradatálása során László Csaba felvetette, hogy a Balaton-felvidék több hasonló kialakítású temploma is átdatálható volna. A Magyarországon a XIII. században elterjedő sokszögzáródást is hol ellenérvként, hol (támpillér nélküli formájában) érvként hozták fel az Árpád-kori datálás kérdésében.

Ugyanígy a templomok nyugati térelrendezése sem szolgálhat biztos alapul a datáláshoz, hiszen az a jellegzetes megoldás, mely a nyugati homlokzat elé, nyitott toronyaljjal tkp. két támpillérre ülteti a tornyot, a már idézett XIV. századi szócei templomon is megtalálható. Az épületek szerkezete, a téralkotás évszázados alapformákból táplálkozik, és ebben az Árpád-kor vége nem képvisel éles határt. Éppen ezért a tipológiai vizsgálatok eredményeit csak a legnagyobb óvatossággal lehet alkalmazni.

Még a jobban elpusztult emlékek esetében is sokszor vizsgálható az alapozás és az építkezés anyaga, technikája. Ezek a kérdések építéstechnikai jellegüknél fogva nem szorosan véve művészettörténeti jellegűek, de segédeszközül szolgálhatnak a datáláshoz. Különösen régészek körében szokás téglaméretek vagy alapozástípusok alapján korhoz kötni emlékeket. Ugyanakkor ebben az esetben is előforulhat egyes megoldások továbbélése, tehát önmagában ez a módszer sem nyújt biztos fogódzót.

Ha a formák önmagukban nem elegendőek egy épület keltezéséhez, érdemes az írott forrásokat segítségül hívni. Tudatosítanunk kell azonban, hogy a középkorban csak a legritkább esetben születtek közvetlenül a műalkotásokkal, különösen a román kori épületekkel kapcsolatos írások. Legtöbbször nem az épületre, hanem a hozzá kapcsolódó intézményre vonatkoznak, és bár egy monostor alapítása összefügg a szerzetesi épületekkel, ezek pontos kronológiai viszonya nem egyértelmű. De még ha az épületre vonatkoznak is,



nem azzal a céllal készültek, hogy megörökítsék az építkezés menetét, az építők és az építtetők szándékait (az ilyen forrás Nyugat-Erőpában is ritka), hanem mellékesen, más események elbeszélése kapcsán térnek ki rá. Az alapításnál, mint az építkezés megkezdésénél biztosabbnak tőnik a felszentelés, mint az elkészülés időpontja; de ebben az esetben is számos egyéb körőlmény közrejátszhat, és nem tudhatjuk, hogy teljes vagy csak részleges befejezésről van-e szó. Ugyanígy csak a legnagyobb óvatossággal használhatók a narratív források (legendák, krónikák), a jogi természető iratok (törvények, oklevelek). Az oklevelek esetében az interpoláció és a hamisítás jelenti az egyik legnagyobb veszélyforrást, ezért célszerű mindig a legőjabb kiadást kézbevenni. Ugyanakkor még a hamis oklevelek is tartalmazhatnak releváns adatokat, akár a meghamisított korábbiból átvéve, akár saját korára nézve. További tévedési lehetőség az oklevél (rossz vagy rosszul értelmezett) keltezése. De még a hiteles oklevelek adataival is csőnján kell bánni. Az egyik leggyakoribb toposz, hogy az előző oklevelek tűz következtében elpusztultak, és ezért kérik birtokaik és jogaik biztosítását a tulajdonosok. Ennek alapján az építészettörténet nagy újjáépítéseket szokott datálni, de ez nem szükségszerű. Jákon 1332-ben értesölőnk arról, hogy elégett okleveleik pótlását kérik. Ezt az oklevelet Karácsonyi János hamisnak tartotta, de őjabbán Rác György hitelesnek ismerte el; az építéstörténetben ez mindenesetre jelenlegi ismereteink szerint nem jelent cezúrát, tehát akár volt tűz, akár nem, az az apátsági templomot nem érinthette különősebben.

Az írott források tehát csak helyes történeti és művészettörténeti interpretáció révén válhatnak az építészettörténet elemeivé. Még teljesen hiteles forrás helyes azonosítása és datálása esetén sem biztos, hogy egy templom építészettörténeténél hasznosítható adathoz jutottunk. A középkori Zsid (ma Várölgy) falu papja szerepel a pápai tizedjegyzékben, amit annak bizonyítékaként lehet venni, hogy a XIV. század első harmadában már templomos hely volt; annak is nagy esélye van, hogy egyháza már az Árpád-korban felépült. A mai (1899-ben erősen átalakított) templom azonban legrégebbi elemeiben is ennél későbbi gótikus konstrukció, tehát a forrás vélhetőleg ma nem ismert elődjére vonatkozik.

Mindez arra mutat, hogy a különféle forrásokat csak egymással összevetve, közös nevezőre hozva használhatjuk. A régészeti és az írott források csak akkor fogadhatók el, ha az alkalmazott építészeti formák ennek nem mondanak ellent – ami nem jelenti azt, hogy művészettörténeti sejtéseket nem korrigálhat egy-egy beszédesebb adat. Módszereink finomításához, tévedéseink kikűszőböléséhez éppen a különböző megközelítések ütköztetése vezethet, és csak az így keletkező feszültségek feloldásával juthatunk közelebb az Árpád-kori építészet realisabb megítéléséhez.

### 3. Módszerek

Egy regionális iskolát nem valamiféle speciális, helyi stílusjegyek határoznak meg, mivel azok bizonyos földrajzi határok között magától értetődően elterjednek, ugyanakkor természetüknél fogva inkább korfüggők, ritkán hosszúéletűek. Tehát nem annyira a kőfaragványok konkrét stíluskapcsolatai az érdekesek ebből a szempontból (hiszen azok messzire is vezethetnek), hanem a térformálás, az alkalmazott épülettípusok, szerkezetek, illetve a dekorációs szokások. Ezeket a strukturális, egy régiót hosszabb ideig jellemző szempontokat kell szem előtt tartazunk, ha arra vagyunk kíváncsiak, mennyiben határozható meg a dunántúli romanika önálló arculata.

Ennek következtében vizsgálatunk kiterjed a templomok általános elrendezésére (centrális vagy hosszházas), ezek típusaira, továbbá az olyan kiemelt részekre, mint a szentélyforma és a nyugati térelrendezés. Szerkezetileg szintén az építészeti igényesség mértéke lehet a térlefedés és az ehhez kapcsolódó támaszformák kiválasztása, valamint az épület teherhordó elemeinek, nyílásszerkezeteinek és falfelületeinek dekorációs rendszere. Az ekképpen körülírt építészeti törekvések természetesen számos különböző, egymástól független vagy összejátszó okra vezethető vissza. Ilyenek mindenekelőtt a megrendelői, használói igények, templomok esetében elsődlegesen a liturgia, a használók csoportjainak elhelyezése, viszonya, sokszor a kegyúr vagy az intézmény rangjának megfelelő reprezentáció. Természetesen számos megoldás származhat a tervező építész és a kivitelező műhely gyakorlatából, az általa ismert repertoárból. Régebben a kutatás az egyes műhelyek stílárius jellemzőit konstansabban fogta fel, mára jobban látjuk ezek változékonyabb összetételét, alkalmazkodóképességét. Sokszor egy-egy választott megoldásnak az építészeti szándéktól független, technikai oka lehet, a rendelkezésre álló nyersanyag sajátosságai vagy előre nem látott körülmények egyaránt befolyásolhatják a létrejövő építészeti alkotást. Ennek egyes elemei, mint pl. az alapozás, falazási technika, falszövet (és nyilván további, a romanika korából alig ismert elemek, mint az ácsszerkezetek), amelyek néha a műformáknál jobban vagy mára már egyedül tanulmányozhatók, ahhoz a technikai apparátushoz tartoznak, amely nem képezi a művészettörténeti vizsgálatok szoros részét, de tanulságainak lehetnek fontos építészettörténeti következményei. Ugyanakkor az alábbiakban figyelmünket elsősorban az köti le, hogy mindezekon túl az egyes építészeti megoldások kiválasztásában kimutatható-e valamiféle helyi hagyomány, és ez mennyiben kapcsolódik a Dunántúlhoz, mint művészeti régióhoz.

#### 4. Tézisek: építészeti törekvések a Dunántúlon

##### a) Centrális épületek

*Egyes centrális típusok (pl. négykaréjos templom, kallósvi típus) a Dunántúlon sűrűsödnek, mások (hatkaréjos) szinte teljesen hiányoznak.*

A középkori centrális épületek korán felkeltették a kutatás érdeklődését, mely máig nem lanyhult. Aligha van még egy ilyen épületcsoport, mellyel ennyire intenzíven foglalkoztak volna, és amelyhez ennyi tévképzet kapcsolódna. Mivel a liturgikus igények szempontjából ez a térforma inkább hátrányos, mint előnyös, választása mögött általában különleges indítékokat, leggyakrabban szimbolikus tartalmat szokás feltételezni. Térségünkben azért is különösen aktuális a probléma, mert a kutatás már régen kimutatta, hogy Közép-Európában, és ezen belül Magyarországon az átlagosnál nagyobb számban épültek centrális templomok. Ugyanakkor az egyszerűbb kialakítású rotundák esetében a datálás általában nehezen megoldható problémát szokott jelenteni.

Nem elfogadható a székesfehérvári négykaréjos templomrom korai datálása sem, közép-európai analógiák alapján inkább a XII. századra gondolhatunk. Ez az alaprajzi típus ugyanis még más dunántúli emlékeken is visszaköszön. A legzártabb csoportot a pápoci Szt. Mihály-templom és a jáki Szt. Jakab-kápolna alkotja. Közvetlen stílári kapcsolat nem mutatható ki a két épület között, és időben is több évtized választhatja el őket (XIII. sz. eleje ill. közepe). Ehhez hozzáveendő a bercsei rotunda is, de az alapozás gyengesége itt többszintes rekonstrukciót nem tesz lehetővé. A Dunántúlon tehát legalább három-négy példát ismerünk a négykaréjos elrendezésre. Ez országos viszonylatban igen sok, tekintve, hogy az Alföldről egyetlen sem, a Felvidékről egyet (Haraszt), és Erdélyből is a guraszádai példán kívül biztosan Árpád-kori emlék nem ismert.

Más típusokat az jellemez, hogy a belső és külső formák nem egyeznek meg. Ilyen az, amikor a kör alakú belsőt négyzet alaprajzba foglalják. Gervers-Molnár Vera erre még csak a felvidéki Dejte templomát tudta idézni. Azóta a kutatás tisztázta, hogy a hidegségi templom eredeti elrendezése is ilyen volt, melyhez újabban Biatorbágyon a biai református temetőben feltárt rom első periódusa csatlakozik.

A Dunántúl nyugati részén terül el három, ma is álló (bár részben átépített) rotunda, melyek esetében szorosabb összefüggés, még műhelyazonosság is felmerült. Gervers-Molnár Vera kapcsolta össze a Kallósvi, Nagytótlakon és a Bagodhoz csatolt (Vitenyéd-)Szentpálon álló rotundát. Szorosan összefüggő részletforma nem maradt fent, bár bizonyos

fokú különbségek egy körön belül is elfogadhatók. Az is igaz, hogy a rokon vonások nem specifikusak a rotundákra, hanem hasonló faltagolást hosszházas épülteknél is megfigyelhetünk. Nem valószínű tehát, hogy egy körtemplomokra specializálódott műhely termékeiről volna szó, viszont a Dunántúlra jellemző, lazán összefüggő csoportként felfoghatjuk őket.

Másfelől, míg hatkaréjos rotundából Kelet-Magyarországon már négyet is ismerünk, a Dunántúlon csak legújabbán került elő egy példa az almádi monostor romjai közt.

Megállapíthatjuk, hogy a centrális épületek valóban nagy számban ismertek az Árpád-kori Dunántúlról. A mintegy 500 Árpád-korinak tartott templomból 35, a katalógusba felvett 250 emlékből 22 számítható ide, ami 7-8 %. Feltűnő, hogy az emlékek a nyugati megyékben sokasodnak: Sopronból 3, Vasból 6, Zalából 9 példa idézhető. A legszegényesebb az anyag az északi megyékben és Baranyában – természetesen ez a kutatás aktuális helyzetét tükrözi, de a tendenciákat talán jelezheti.

#### b) Hosszházás épülettípusok és szentélyformáik

*Az egyszerűbb, korai típusok (egyapszisos) a Dunántúlról eredhetnek, s jellemző még a háromapszisos típus is; ezzel szemben a változatos apszisformájú, keleti toronypáros/oratóriumos kialakítások talán innen származnak (Esztergom), de Kelet- és Észak-Magyarországon jobban elterjedtek. A sokszögzáródás és a kereszthajó alkalmazásában is a Dunántúlnak lehet elsősege, majd innen terjedt tovább. Az altempomok többsége viszont itt épül, és másutt alig ismert példája.*

A középkori templomok többsége a liturgia igényeinek megfelelően a hosszházas elrendezés valamelyik fajtáját képviselte. Ebben a csoportban is nagy változatosságot tapasztalhatunk, akár a hajók számát, az azokat elválasztó támaszokat, akár a keleti vagy nyugati rész kialakítását, esetleg részletmegoldásaikat tekintjük. Elsőként a hosszház szerkezetét leginkább meghatározó hajók számát és egymáshoz való viszonyát vizsgáljuk, valamint a templom legfontosabb részének, a szentélynek a kialakítását.

A hajók számát leginkább az adott egyházi intézmény és az építetők igényei és lehetőségei szabták meg, és ebben dunántúli sajátosságok nem mutathatók ki. Inkább általánosságban érzékelhető, hogy a Nyugat-Európában szokásos léptékekhez képest az egész Magyarországon valamivel visszafogottabbak az épületek (pl. öthajós templomok hiánya, egyhajós elrendezés alkalmazása monostoroknál).

A XI. századi építészet korai példái (Zalavár, Pécsvárad) olyan keskeny mellékhajós, egyapszisos típust képviselnek, amely a későbbiekben Kelet-Magyarországon is megjelenik (Szabolcs, Pankota). Más arányokkal, de ugyanezt az egyszerű szentélyzáródást találjuk a még szintén a XI. századra datált esztergom-szigeti apácakolostornál. A veszprémi székesegyháznak is egyenesen záródtak a mellékhajói, de a főszentély formája sajnos nem ismert. Ennél Székesfehérvár annyival gazdagabb, hogy ott a mellékhajók egyenes záródását mellékterekkel toldották meg. A háromhajós, egyapszisos típus a Dunántúlon tehát a XI. században jellemző lehetett. Az ország keletebbi területein ez a XII. században még hosszasan továbbél: Gyulafehérvár első székesegyházában, Boldva, Ákos és Csoltmonostor II-III. apátsági templomában.

A legjellemzőbbnek tartott magyarországi típus, a három, egyvonalbólinduló félköríves apszisú bazilika első megragadható példái nem dunántúliak (Garamszentbenedek, Vác?), de itt is elterjedt monostorokon (Somogyvár, Nagykapornak, Lébény), székes- (Pécs, Győr) és társaskáptalanokon (Vasvár); ugyanakkor Kelet-Magyarországon is számos példa ismert.

Ennek az elrendezésnek további variánsai az apszisformák különféle változatait alkalmazták: patkóíves, egyenes és félköríves váltakozása, mely különösen Észak- és Kelet-Magyarországon erjedt el.

Ennél talán jobban értelmezhető az a típus, amikor a szentély kívül egyenesen, belül félkörívesen végződik. Ezt a Dunántúlon egyedül az esztergomi székesegyház mellékszentélyeiről ismerjük. Ennek a megoldásnak az az előnye, hogy a szentélyfal megerősítése keleti torony építését teszi lehetővé. Ez a megoldás ismét az ország keleti felén a népszerűbb.

Az egyenes szentélyzáródást a Dunántúlon biztosan alkalmazták már a XI. században. Ugyanakkor a falusi templomok igen nagy csoportját keltezik a XIII. századra, néha éppen szabályos négyzetes szentélyük miatt. Az elrendezés legsűrűbben a Balaton-felvidéken fordul elő, de ott is a félköríves szentélyűekkel vegyesen. További egyenes záródású templomok találhatóak az ország nyugati megyéiben, délen Tolnában és Baranyában ismertek példái. Ugyanakkor Fejérből csak Fehérvárcsurgót említhetjük, Somogyból, Győrből és Komáromból semmit — ami bizonyára e területek kutatatlanságából is következik. A XIII. században városi plébániatemplomok is épültek lényegében ennek a típusnak megfelelő alaprajzzal. Ennek alapján tehát ismét le kell szögeznünk, hogy pusztán a szentélyforma nem datáló tényező, és az egyenes záródás a XI-XIII. században bármikor, bármilyen környezetben elképzelhető. A szőcei és a balatonszőlősi templom XIV. századi datálása

pedig felveti ennek a templomtípusnak az Árpád-kor utáni továbbélését is. A koldulórendek, mint a reformrendek gyakran, az egyszerűség jegyében a korai időben előnyben részesítették az egyenes szentélyzáródást: ezek többsége a Dunántúlra esik.

Kétségtelen, hogy a sokszögzáródású szentélytípusnak Magyarországon is kimutathatók emlékei a királyi központokban. Egyik legtisztább és talán legkorábbi példája az esztergomi Szt. István protomártír-kápolna. A sokszögzáródás hazai terjesztésében a premontrei és a koldulórendeknek is komoly szerepük lehetett. Előfordul, hogy a sokszögű szentély sarkainál nem alkalmaznak támpilléreket: ezt hagyományosan korai jellegzetességnek tartja a kutatás. Ez némely esetekben csakugyan elfogadható, de nem kényszerítőleg.

Funkcionális szempontból a szentélyformánál fontosabb lehetett a rendelkezésre álló tér nagysága. Az általában rendi templomoknál (pl. a fent említett koldulórendi templomok egyenes és poligonális záródású csoportjain) megfigyelhető nyújtott szentély mellett a térbővítést a szentélynégyyszög alkalmazása is lehetővé tette. Ez Magyarországon meglehetősen ritka, de a Dunántúl viszonylag sok példával szolgál.

A kereszthajó, mint Tóth Sándor megállapította, nem tartozik a magyar romanika kellően kutatott témái közé. Ez a XII. század végétől fogva kezd elterjedni, főleg dunántúli helyszíneken, ciszterci és premontrei kezdeményezésre, de a bencésektől sem idegenül. Megjegyzendő, ugyanezekben az évtizedekben két fontos székesegyházon is megjelent a kereszthajó: Gyulafehérvárt egy tradicionális, bár hazánkban nem szokásos típust, Kalocsán egy nagyon korszerű, kora gótikus megoldást alkalmaztak. A Dunántúl székesegyházai, ahol a megújítás ekkor még szintén nem fejeződött be, megőrizték a hagyományos alaprajzi típust.

A szentélyek vizsgálatánál szükséges kitérni az altemplomok kérdésére is. A legkorábbi példák dunántúliak (Pannonhalma, Tihany, Veszprém). A tíz ismert Árpád-kori altemplomból hat a Dunántúlon létesült, további kettő pedig a Duna közvetlen közelében. A maradék két példa viszont egymás töszomszédságában képvisel egy olyan típust, a harántkriptát, mely máshonnan nem ismert egyelőre.

### c) A templomok nyugati térelrendezése

*A nyugati toronyáros homlokzat országos elterjedésű, de a nyugati karzatok a Dunántúlon összetettebb kialakításúak. Az egyhajós templomok nyugati végződése és az előcsarnok nem mutat eltérést az országos szokásoktól.*

Bár a templomok elsődleges célját képező liturgikus használat mindenekelőtt a keleti oldalon kialakított szentélyzónában összpontosult, ennek mintegy ellenpontjaként a nyugati részen is változatos funkciójú és kialakítású terek jöttek létre. A legszorosabban kötődik a keleti rész formáihoz a nyugati szentély. A pannonhalmi kolostor a magyarországi építészettörténet élén rögtön a nyugati szentélyes típust képviselhette. Követői azonban csak évtizedekkel később és a Duna túloldalán akadtak.

A nyugati részen kialakított szakrális csomópont legösszetettebb formája a karoling korban kifejlődött Westwerk, melynek sajátossága, hogy az oszlopokkal-pillérekkel alátámasztott emeleti liturgikus tér alatt szabad átjárást biztosít a nyugati homlokzat felől a hosszházba. Hazánkban is történt kísérlet arra, hogy a székesfehérvári királyi bazilika nyugati részén mutatkozó támasznyomokat Westwerk maradványaként értelmezzék, de ez régészetiileg nem igazolható. Ezzel szemben (legkésőbb a XI. század második felében) nyugati toronypárral látták el, ami a hazai romanika egyik fő jellegettségévé vált. Ennek első fontosabb csoportja országos elterjedésű (Garamszentbenedek, Somogyvár, Dombó). A nyugati homlokzat a tornyok nyugati vonalában húzódott, azaz a toronyköz zárt volt. A tornyok közt karzat valószínűsíthető. A torony földszintje tehát nem integrálódott a belső térbe, hanem önálló funkciójú volt, talán az emelet megközelítése is innen történt.

Tipikusnak tartja a kutatás kezdeteitől fogva a nyitott toronyaljas elrendezést. Ennek legnagyobb hatású példája az esztergomi székesegyház lehetett. A Dunántúlról nagy számban idézhetők emlékei (Kapornak, Lébény, Túrje, Ják, Zsámbék, Majk?, a budai Nagyboldogasszony-templom: legalábbis északi tornya, egyhajós változatban Árpás), de sűrűn előfordul az ország más régióiban is. Amennyire egységesnek mondható a nyitott toronyaljas emlékek földszintje, annyira különböző az emeletük. A keleti példák, amennyire ebből a szempontból elemezhetők, viszonylag egyszerű kialakításúak, mintegy a földszinti alaprajz ismétlődik: a torony és a toronyköz egybenyitott karzatot alkot, mely a hajók felé árkádívakkal nyílik. Ezzel szemben a karzat kialakítása a dunántúli emlékeknél változatosabb és megközelítésük is fejlettebb, mint az ország többi részéről ismert épületeké. Hol aszimmetrikus (Ják, Kapornak), hol szimmetrikus, de zárt (Túrje, Zsámbék).

Az egyhajós templomok is rendelkezettek toronypárral, ennek egy bencés csoportja a Dunántól ÉK-i szögletében (Kána) és a kapcsolódó É-i vidékeken (Tereske, Bozók, Jánosi) helyezkednek el. Felsőörs és Celldömölk egytornyos megoldása rokon egymással, de a hasonló emlékek inkább Erdélyben és az Alföldön sorakoznak. A falusi templomok egytornyos változatai (akár a homlokzat előtt, akár karzattoronyként) jól beleilleszkednek az országos képbe. Nyomokban az előcsarnok léte is kimutatható, de ez sem korlátozódik csak a Dunántúlra.

#### d) Térlefedés és támaszrendszer

*A korai korszak oszlopai és a későbbi, fejlettebb pillérformák és boltozott terek a Dunántúlon jobban jellemzők, mint máshol. A szentélyboltozásban kisebb régiók helyi hagyománya is érvényesült.*

Magyarországon eredeti lefedésű Árpád-kori tér alig maradt fent, teljesen boltozott, autentikus épület pedig talán csak Pannonhalmán. Az oszlop alkalmazása viszonylag ritka, egyetlen oszlopos bazilika sem maradt fent, és még ahol kerek támaszok feltételezhetők, ott is kérdéses, nem inkább körpillérről van-e szó. Leggyakrabban altemplomokban találkozunk vele, s ezek és a helytelenül altemplomnak nevezett pécsváradi földszinti tér abban közösek, hogy térlefedésük azonos magasságú boltszakaszokból áll, csarnokterek. A legtöbb példa a XI. századi építészetből származik, melyre Európa más tájain is jellemző az oszlop elterjedése. Az oszlop alkalmazásának következő fontos periódusa a kora gótikus korszak. Ekkoriban az udvari divat országszerte elterjedt, amit jelentős alföldi monostorok (Szer, Csolt) is jeleznek. A XI. században ellenben inkább a Dunántúlon koncentrálódik az emlékanyag — ahogy általában is a kor építészetét onnan ismerjük elsősorban, s ez talán nemcsak a megőrzöttség véletlenéből fakad.

A boltozás kezdetben inkább a centralizáló tereket jellemezte, míg nagy bazilikáink, mint a pécsi, székesfehérvári, somogyvári, kezdetben boltozatlanok lehettek, és csak később kaptak előbb a mellékhajók, majd a késő gótikában a főhajók boltozatot. A boltozatlan, kisebb monostortemplomok inkább Kelet-Magyarországon maradtak fent.

A nagyobb emlékeknél nem alkalmazták a hasáb alakú pillért magában, hanem összetettebb formákkal változtatták, ami a dunántúli emlékeken gyakori. Más a helyzet a XII. század végén megjelenő kötött rendszerű épületeknél. Ez a Nyugaton olyannyira jellemző boltozattípus nálunk alig ismert: fő képviselői az egész szerkezetében szokatlan



gyulafehérvári székesegyház és a vele nagyjából egyidőben épülő, szintén fontos újításokat meghonosító pilisi ciszterci kolostor. Támváltás figyelhető meg Uros apát pannonhalmi építkezésén is. Itt a többszöri tervváltozást Takács Imre vizsgálta, és megállapította, hogy a késő román és a klasszikus gótikus felfogás közti különbség jól lemérhető a támaszokon is. Míg kezdetben olyan összetett pilléreket alkalmaztak, amelyeket a szakaszhatárok vonalában féloszlopok, az átlós bordák felé pedig háromnegyedoszlopok egészítettek ki, a befejező fázisban áttértek a kerek mag köré csoportosított háromnegyedoszlopokból álló kötegelt pillérre. Az első terv szerint épített pillérek azonos kialakításúak, csak a gótikusok váltakoznak méretben és összetettségben a hatsüveges boltozat ritmusa szerint, azaz korábban máshogy tervezték a hosszházat lefedni.

A XII. század végétől kezdve a ciszterci majd más rendi templomoknál is számolhatunk a teljes boltozás igényével és ennek megfelelően összetettebb pillérformákkal. Ják és Ócsa példája arra utal, hogy a teljes templom boltozása még a közepes méretű monostorok építetőinek is problémát okozhatott. Úgy tűnik, a teljes boltozás inkább a kisebb építményekre lehetett jellemző, mint a veszprémi ún. Gizella-kápolna két szintje, vagy az esztergomi Szt. István-kápolna. A kisebb igényű, alacsonyabb rangú templomokat ritkán boltozhatták teljesen. Leginkább az épület egy-egy részlete kapott boltozatot, mint az altemplomok vagy a szentélyek. A négyzetes szentélyzáródás lefedése inkább kisebb régiókban egységes, így donga jellemző a Balaton-felvidékre és keresztboltozat a Nyugat-Dunántúlra.

#### e) Dekorációs rendszerek

*A Dunántúlon az Árpád-korban három alapvető kaputípus számos alcsoportja mutatható ki; ezen belül széles körben elterjedt volt a bélétes kapuzat, de ez egységes dunántúli stílus kimutatására nem alkalmas.*

*A gazdagabb faldekoráció a Dunántúl délnyugati részén és Baranyában tömörül s ehhez kapcsolódnak olyan tájak is, mint a Csallóköz vagy a Drávántúl. Ezzel szemben az ország keleti vidékei egyszerűbbnek tűnnek ebből a szempontból*

A térformálásnál is korfüggőbb az építészeti díszítés. Az épületen alkalmazott kőfaragványokon mutathatók ki leginkább a stiláris tendenciák, ez a legérzékenyebb mutatója a különféle emlékek közti kapcsolatoknak, és ennek segítségével tudunk legbiztosabban keltezni. Ezért az építészettörténet sem mondhat le a kőfaragványok kutatásáról. Ezúttal

azonban nem ezek konkrét stíluskapcsolatait fogjuk vizsgálni, mivel ennek kisebb, térben és időben jobban lehatárolt emlékcsoportok esetében van értelme. Egy régió stílusperiódusokon átívelő jellegzetességeit keresve inkább szerkezeti szempontokat érdemes érvényesíteni. Nem a stílus, hanem a dekorációs rendszerekben megmutatkozó felfogás, az építészeti hangsúlyok, a díszítettség foka áll érdeklődésünk középpontjában.

Természetesen az épületek dekorációs rendszereiben az egyes stílusorszakok is lenyomatot hagynak. Az Árpád-kor elején érvényesülő Ottó-kori építészetben erre kevesebb hangsúly esett, mint a romanikában, amelyre kifejezetten jellemző a tagoltság és a díszítettség. Az épületdekoráció leggazdagabban a késő román korban teljesedik ki, melyhez a dunántúli emlékműanyag többsége köthető. Ennek megfelelően kiválasztott templomaink nagy hányadán is igényes kőfaragómunkával, gazdag, tagolt felületekkel találkozunk. Lényegi kérdésnek látszik, hogy az olyan tipikusnak tűnő dunántúli emlékek, mint a lébényi és a jáki monostor, illetve a falusi templomok szintjén a csempeszkopácsi vagy a málomi templom mennyire tekinthető valóban reprezentatívnak; másrészt ez a díszítettség fok hogyan viszonyul az ország más tájainak építészeti szokásaihoz.

Vizsgálatunkat az építészeti dekoráció három területére terjesztettük ki. Egyrészt a kőfaragómunka a statikai csomópontoknál összpontosul: a fentebb tárgyalt támaszok érintkezési pontjai (lábazatok és fejezetek), az ehhez kapcsolódó konzolok és a boltozati zárókövek alkotják a faragványok egyik nagy együttesét. Másrészt a nyílások (kapuk, ablakok) szerkezetének kialakítása, esetenként igényes dekorálása tartozik ide. Harmadrészt a faltagolás megoldásait fogjuk vizsgálni: a falfelületek strukturálásához alkalmazott faltükrök, ezek lizénás, pilaszteres vagy féloszlopos keretelését és vízszintes lezárását: a párkányokat.

A statikai csomópontok vizsgálata azt eredményezte, hogy a Dunántúlon a magasabb egyházi rangú épületeknél a XII. századtól fogva elég következetesen kimutatható a kőfaragványok használata, más körben azonban ilyen kontextusban ritkán jelennek meg.

A kapuk tekintetében Gerevich Tibor állított fel egy elméletet a Dunántúlon születő és ott kiteljesedő típusról. A Dunántúlon a bélletes kapuknak valóban nagy hagyománya volt, s ennek ma is mintegy nyolcvan Árpád-kori példája tanulmányozható; az emlékműanyag újabb feltárások és rekonstrukciók révén Gerevich óta is jelentősen szaporodott. A bélletes kapuk legegyszerűbb, legkorábbi típusát lépcsőzetesen kialakított bélletsarkok jellemzik.

A legnagyobb és legreprezentatívabb emlékcsoportot a bélletoszlopos kapuk alkotják. Ezen belül azonban még az esztergomi kapuk sem alkotnak egységes típust, ahogy azt Marosi Ernő és Tóth Sándor már kimutatta. Ugyanakkor a szerkezeti különbségek ellenére egy-egy elem kapcsolatot teremt a különböző felfogású kapuk közt. Ugyanezt mondhatjuk el az

esztergomi kapuk dunántúli hatásáról is. Egy az egyben egyiket sem másolták, de bizonyos elemek (néha egymással keveredve) fellelhetők. A dunántúli oszlopbéletes kapuk többsége a romanika hagyományait követi. A dunántúli bélletoszlopos kapuk legnagyobb összefüggő csoportja a jáki templomhoz köthető. A bélletoszlopos kapuk fölött tartott seregszemle meggyőzhet az emléanyag változatosságáról, s az így alkotott kép is bizonyára töredékes. A kapuk többsége szerzetesi vagy káptalani templomhoz tartozott; falusi szinten csak a jáki csoport, Zalaszentmihályfa és rokonai, valamint egy-egy emlék a Balatontól északra (Monoszló, Litér, Bakonyszentlászló) képviseli. Földrajzilag az emléanyag a Dunántúl északnyugati felében sűrűsödik, csak a pécsi székesegyház (amúgy is kissé elütő) kapuja esik ezen kívül (ami adódhat a fennmaradás véletlenéből is).

A bélletes kapuk harmadik nagy csoportját azok alkotják, amelyeknél nem alkalmaztak fejezetet, de a falsarkokat homorlattal és/vagy hengertaggal tagolták. Megjegyzendő, a jáki templom kisugárzása olyan esetekben is érvényesült, amikor magát a kaputípust nem innen vették át, csak bizonyos motívumokat kölcsönöztek. A fejezet nélküli, homorlatos-hengertagos kapuk elsősorban a Dunántúl nyugati pereméről ismertek, részben többé-kévébbé összetartozó csoportokban (pl. a jákias éldíszes emlékek), részben közvetlen kapcsolat nélkül, de rokon törekvésekkel (pl. Kimle és Sopron). Egy további csoport a Balaton körül sűrűsödik (Buzsák, Gyugy, Révfölöp, Szentkirályszabadja), de ezek mindegyike más-más nyugati példával áll rokonságban. Térben elszigetelve áll Fehérvárurgó és a budavári Mária Magdolna-templom, de elképzelhető, hogy az utóbbinak voltak még rokonai a környéken.

Az ablakok tanulmányozása mindössze azzal az eredménnyel zárható, hogy a román korban megszokott, néha a kapukról is ismert formák leggazdagabban a Dunántúl nyugati és déli megyéiből ismertek, ami azonban az emléanyag fennmaradásával is összhangban áll.

A dekorációs rendszerek alkalmazásának harmadik nagy területe a faltagolás. A faltagolás áttekintése alapján az tűnik ki, hogy a falak lizénás (igényesebb helyeken faloszlopos, vagy ezek kombinációjával kialakított) felosztása egyfelől a rangosabb épületeken jelentkezik — ami természetes is, hiszen a romanika általánosan alkalmazott eszközkészletéről van szó. Másfelől viszont az egyszerűbb emlékek szintjén főleg a nyugat-dunántúli megyékben (Vas, Zala), korlátozottabban a Dél-Dunántúlon találkozunk vele. A változatosság itt is számottevő, tehát nem egyetlen műhely vagy iskola termékeiről van szó, hanem regionális sajátosságról, mely a Dunántúl egy részére érvényes.

A párkányok tanulmányozása során nagyjából hasonló kép alakult ki, mint amit a faltagolásról eddig nyertünk. A nagy, országos jelentőségű emlékeken kívül általánosabban

Vas és Zala megyében terjedt el, komolyabb csoportok találhatóak még Somogyban, valamint Baranyában és Tolna déli peremén. Elszórtan jelentkeznek az északnyugati megyékben, a Balatontól északra és a Bakonyban alig, a Dunántúl északkeleti felében pedig szinte nincs nyoma.

A gazdagabb faldekoráció, mint láttuk, térben sem egyenletesen oszlik el. Mind a függőleges, mind a vízszintes tagolóelemek alkalmazásánál az emlékanyag a Dunántúl délnyugati részén tömörült. A dekorációs rendszerek tekintetében ehhez a területhez kapcsolódik Baranya is, és valószínűleg a Dunántúlon kívül olyan tájak is, mint a Csallóköz vagy a Drávántúl bizonyos emlékei. Ezzel szemben az ország keleti vidékei egyszerűbbnek tűnnek ebből a szempontból — ez a kérdés azonban további vizsgálatot kíván. Ugyanakkor a Dunántúlon belül feltűnően hiányoznak a hasonló jelenségek az északkeleti területen, Veszprém megyében és a Balaton-felvidéken, a nyugati peremterületen, és eléggé szegényes az anyag az északnyugati megyékben is. Már Valter Ilona rámutatott arra, hogy e helyi sajátosság alapja a téglaeépítészet. Valóban úgy tűnik, hogy a kőben szegényebb zalai, somogyi és bizonyos vasi területek tartanak össze, amit kiegészítenek Baranya téglatemplomai — az ellenpólust pedig a Dunántúl északnyugati része, az Alpokalja valamint a Bakony-hegység kőtemplomai jelentik.

Nem lehet és nem is szükséges tehát éles határokat húzni a dunántúli emlékanyagon belül, ahogy, úgy tűnik, maga a Duna sem képez markáns határvonalat a Kárpát-medencében. Inkább fokozati eltérésekről van szó, bizonyos jelenségek terjedési útvonaláról, mely egyes területeket kitüntet a régió belül és azon is túl.

#### **4. Következtetések**

Áttekintésünk során azokat az építészeti jelenségeket kerestük, amelyek a Dunántúlra kifejezetten jellemzőek és meghatározzák kulturális arculatát. Az eredmény kettős: egyrészt a Dunántúlt markánsan meghatározó, másutt hiányzó építészeti megoldások nem jelentkeznek a területen, másrészt azonban vannak olyan jelenségek, amelyek inkább ezen a tájon terjedtek el.

Olyan épülettípus, amely a Dunántúlon domináns és másutt nem ismert, nem mutatható ki. Bizonyos centrális típusok és a toronyelrendezés szempontjából kimutathatók két-három emlékből álló csoportok, melyek a Dunántúl jól körülhatárolható, kisebb területeiről származnak, és ha műhelykapcsolatot nem is szükséges feltételezni, a közvetlen

mintaadás elképzelhető. Ennél általánosabb szintet képviselnek azok az együttesek, amelyek egymástól nagy távolságra elhelyezkedő, mégis összecsengő megoldásokat mutató emlékekből állnak. Jellemzően a Dunántúlról ismerjük a szentélytornyos templomtípust, itt is elsősorban Moson és Sopron megyéből. Ez a megoldás a Dunántúlon kívül igen ritka. Ugyancsak elmondható, hogy a négykaréjos templomok többsége dunántúli.

A kripták vizsgálatakor is azt tapasztaltuk, hogy az emlékanyag a Dunántúlon koncentrálódik. A tíz elemezhető példából hat innen származik, egy pedig közvetlenül a Duna túloldaláról. Ugyanígy az oszlophaszú templomoknak is a Dunántúl a központja. E két jelenség, a kripták és az oszlopok használatának fő korszaka a XI. század volt, s ha a Dunántúl ezekben kiemelkedik, talán azért van, mert eleve korai építészetünknek ez lehetett a központja. A másik (főleg az oszlopok révén, de Pannonhalma keleti altemploma miatt is) itt szóba hozható periódus, a korai gótika szintén a Dunántúlon tűnt fel először, majd innen terjedt el országosan. Ezek a jelenségek tehát nem annyira a Dunántúl helyi hagyományaira, mint az ország építészetében betöltött szerepére vethetnek fényt.

Talán ezzel hozható összefüggésbe az összetett pilléres, boltozott templomok kérdése is. Úgy tűnik, az emlékanyag ismét dunántúli súlypontú, noha alföldi példákat is jócskán találunk. Ezzel szemben tipikusabban kelet-magyarországinak tűnik Boldva, Ákos és Harina, amely magas, boltozatlan hajóival és az azt elválasztó, Ákoson és Boldván kelet-nyugati irányból megtoldott pilléreivel a Dunántúlról nem ismert változatot képviselnek.

Ákos és Harina a nyugati térelrendezés tekintetében is rokon. Itt a karzat a hosszház teljes szélességében kiépült, és széles ívekkel nyílik a hajókra. A dunántúli emlékek karzatai sokfélébbek, kevésbé átláthatóak, és inkább jellemzi őket egyes elzárt terek létesítése. Míg a karzatszinten eltérő tendenciák érvényesültek, a tornyok földszintje meglehetősen egyforma kialakítású. A típus talán a Dunántúlról terjedt el.

A Dunántúl más építészeti megoldások meghonosításában is úttörő szerepet játszott. A nyugati szentély, bár használata elég szűk körű, Pannonhalmán jelenhetett meg, majd Vác és Szermonostor követte. Még különlegesebb az ún. bencés vagy lombard templomtípus útja. Első datálható példái, I. Géza király alapításai a Duna másik oldalán, bár nem messze keletkeztek. Az 1091-ben alapított Somogyvár már biztosabb pont a típus dunántúli történetében, s ettől kezdve folyamatosan jelen van itt. Az elrendezés elterjedt az egész országban, de főleg az Alföldön. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a háromszentélyes templomok különféle variációi mintha az ország keleti felén változatosabbak lennének. A keleti végén összetett kialakítású mellékhajóval (karzattal, toronnyal) épült templomoknak a Dunántúlon nem maradt példája, bár Esztergomban ez

valószínűsíthető. Talán nem független ettől az a kelet-magyarországi csoport, melynél a főszentélyt emeleti karzatok vették körül.

A Dunántúl tehát számos építészeti megoldásban példaértékűnek bizonyult, ami egyes ritkább templomtípusoknál a közvetlen kapcsolat lehetőségét is felveti. Így a székesfehérvári Rózsa utcai templomnak igen szoros párhuzama található Tarnaszentmárián. Ugyan a másik fehérvári templommal, a négykaréjos kápolnával kevésbé állítható Feldebrő párhuzamba, sokkal inkább megtehető ez Szekszárddal. E két távkapcsolatban az is közös, hogy a keleti példákon altemplommal együtt jelentkezik a dunántúli típus. Egy másik példa a kívül négyzetes, belül kerek rotundák csoportja, melyek közül kettő dunántúli (Hidegség, Bia), egy felvidéki (Dejte); ám ebben az esetben a rokonság konkrét számai nem teljesen világosak.

Végül érdemes felidézni a templomok dekorációs rendszereinek tanulságát is. Mind a statikai csomópontokon, mind a nyílásszerkezeteknél változatos, de igen jó színvonalú anyagot találtunk, melyek a Dunántúlon belül különféle területeken szóródtak. A faldekoráció tekintetében leginkább a délnyugati terület ugrott ki, Zala megyével a középpontban. A nagyobb és igényesebb (gyakran kőből rakott) emlékek az egész területen általában gazdag tagolással rendelkeztek. A falusi templomok szintjén a dekorációt jobban befolyásolta az anyaghasználat, mivel a téglatemplomok sokszor gazdagabb faltagolást kaptak, mint a kőből készültek. Ugyanakkor ennek határait nem lehetett élesen megvonni, és rokon területeket északabbra (pl. a Csallóköz) és délebbre (pl. egyes drávántúli emlékek) is találhatunk.

Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, hogy a Dunántúl sem a térformálás, sem az építészeti dekoráció tekintetében nem válik el markánsan az ország többi tájaitól. Így van ez a kőfaragás stílustendenciáival is: akár a XI. századi palmettás, akár a XII. századi indadíszes-szívpalmettás, akár a XIII. századi kora gótikus vagy normann ornamentikát tekintjük, mindenütt az egész országot behálózó kapcsolatrendszerre akadunk. Ugyanakkor a kőfaragásban is érzékelhetők helyi jellegzetességek, és a fent említett csoportok első és főbb képviselőit jelenleg a Dunántúlról ismerjük. Hiba volna tehát a Dunántúlon önálló típusokat vagy tipikus dunántúli stílust keresni. Nincs új, itt keletkezett és csak itt jellemző vagy innen kisugárzó megoldás. Egyes építészeti elemek esetében kijelenthető, hogy inkább vagy kevésbé jellemző a Dunántúlra, de ez nem adódik össze "dunántúli típusá". Inkább építészeti megoldások közti választásról beszélhetünk, egy általános formanyelvről, mely attól jellegzetes, hogy a szelekció során érvényesülnek jellemző törekvések. Fokozati különbségekről van szó, mely nem írható körül éles határokkal, de amelynek a sűrűsége érezhetően nagyobb a Dunántúlon, mint másutt.

Ha ezeket egyben tekintjük, némi bátorsággal tipikus dunántúli Árpád-kori épületként a lébényi templomot nevezhetjük meg, míg Kelet-Magyarországon ennek párja az ákosi templom lehetne: mindaz, amit térelrendezésről, szentélyformáról, térlefedésről és díszítettségről elmondtunk, emblematikusan jelentkezik e párbaállításnál. Ugyanakkor az is igaz, hogy a gyulafehérvári székesegyház minden további nélkül beleillene a Dunántúl építészetébe, ami felveti azt a gondolatot, hogy bizonyos szint fölött már nem a regionális hagyományok, hanem országos elvárások a meghatározók.

A Dunántúl tehát a Kárpát-medence egységesnek tűnő Árpád-kori építészetén belül képvisel önálló hangvételt. Számos esetben szerepe a közvetítőé: többször láttuk, hogy innen indul vagy itt kap lendületet egy-egy építészeti megoldás, amely azután másutt is elterjed — ott akár még népszerűbb is lesz. Nyilvánvalóan történeti körülmények játszottak abban közre, hogy ilyen szerep jutott a Dunántúlnak, ahol a királyi hatalom összpontosult, és ahol megalapozta a fejlődést a római és karoling örökség. Legalább ilyen fontos földrajzi elhelyezkedése is, mely az Itáliából és német területekről érkező hatásokban elsőként részesült, és ezeket közvetíthette az ország keletebbi vidékei felé. Úgy tűnik, még egyes bizánci jellegű vonások (mint a szekszárdi alaprajz vagy a tüskés akanthuszlevél) is inkább Itáliából vezethetők le, s így jobban érthető a Dunántúl közvetítő jellege. A dunántúli építészet szerepe tehát abban ragadható meg, hogy e tekintetben is biztosította az Árpád-kori Magyarország európai betagozottságát. Az egyetemes romanika a Dunántúlon átszűrve járta át az egész országot, így annak a Kárpát-medencét jellemző változata is itt, ilyen módon alakult ki.

## 5. A témához kapcsolódó publikációk

Az államalapítás korának építésze Magyarországon, in: *Műemlékvédelem XLIV* (2000) 67-74.

Az oszlop az Árpád-kori építészetben, in: *Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára*. Szerk.: Rostás Tibor - Simon Anna. Budapest: ELTE BTK Hallgatói Önkormányzat, 2000. 7-27.

A templomok nyugati térelrendezése és a "nemzeti monostor" kérdése, in: *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. Középkori egyházi építészet Erdélyben III*. Szerk.: Marcu Istrate, Daniela - Rusu, Adrian Andrei - Szócs Péter Levente, Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean, 2004, 71-98.

Állandó alaprajzok - változó vélemények? Megjegyzések a "bencés templomtípus" magyarországi pályafutásához, in: *Maradandóság és változás*. Szerk.: Bodnár Szilvia et al., Budapest: MTA Művészettörténeti Kutatóintézet - Képző- és Iparművészeti Lektorátus, 2004, 25-37.

- The research on Romanesque architecture in Hungary: a critical overview of the last twenty years, in: *Arte Medievale* N.s. IV (2005), 2, 31-44.
- Town and Cathedral in Medieval Hungary, in: *Hortus Artium Mediaevalium* XII (2006), 207-220.
- Magyarország építésze a tatárjárás korában, in: *A tatárjárás (1241-42)*. Szerk.: Ritoók Ágnes, Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2007, 107-112.
- Toronyaljak és toronyközök a magyarországi romanikában, in: *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. Középkori egyházi építészet Erdélyben IV*. Szerk.: Szócs Péter Levente - Rusu, Adrian Andrei, Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean, 2007, 7-36.
- County to country: regional aspects in the research of Romanesque art in Hungary, in: *Acta Historiae Artium* XLIX (2008), 55-62.
- The Italian connection: theories on the origin of Hungarian Romanesque art, in: *Medioevo: arte e storia*. Szerk.: Quintavalle, Arturo Carlo, Milano: Electa, 2008, 648-655.
- Megjegyzések korai ciszterci templomaink szentélyformáihoz, in: *A Ciszterci Rend Magyarországon és Közép-Európában*. Szerk.: Guitman Barnabás, Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2009, 146-161.
- Henszlmann and the “Hungarian Provincialism” of Romanesque Architecture, in: *Bonum ut Pulchrum: Essays in Art History in Honour of Ernő Marosi in His Seventieth Birthday*. Ed. Livia Varga et al., Budapest: Institute of Art History of the Hungarian Academy of Sciences, 2010, 511-518.
- Dombó és a korai altemplomok Magyarországon, in: *Építészet a középkori Dél-Magyarországon*. Szerk.: Kollár Tibor, Budapest: Teleki László Alapítvány, 2010, 671-715.
- Négykaréjos templomok az Árpád-kori Magyarországon, in: *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. Középkori egyházi építészet Erdélyben V*. Szerk.: Szócs Péter Levente, Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean, 2012, 7-34.
- Bencés templomok az Árpád-korban: korszakok és régiók, in: *Örökség és küldetés: Bencések Magyarországon*. Szerk.: Illés Pál Attila - Juhász-Laczik Albin OSB (Rendtörténeti konferenciák 7/2), Budapest: METEM, 2012, 753-763.
- Leo IX, Hungary, and the Early Reform Architecture, in: *La Reliquia del Sangue di Cristo: Mantova, l'Italia e l'Europa al tempo di Leone IX*. A cura di Arturo Calzona e Glauco Maria Cantarella. Verona: Script, 2012, 561-572.
- The Reconstruction of Pannonhalma: Archaism in 13th-Century Hungary, in: *Romanesque and the Past*. Ed. John McNeill – Richard Plant, London: British Archaeological Association, 2013, 171-180.
- Két altemplom – Pannonhalma és Tihany, in: *Als ich can. Tanulmányok Urbach Zsuzsa 80. születésnapjára*. Szerk.: Gaylhoffer-Kovács Gábor – Székely Miklós. Budapest: CentrArt, 2013, 14-23.
- Early Mendicant Architecture in Medieval Hungary, in: *Cescontexto: Debates* 6 (2014), 23-34.
- Hungary, Byzantium, Italy: Architectural Connections in the 11<sup>th</sup> Century, in: *Romanesque and the Mediterranean*. Ed. Rosa Maria Bacile and John McNeill, London: British Archaeological Association, 2015, 193-203.
- Bizánc peremén: rendi hovatartozás és térelrendezés korai monasztikus építészetünkben, in: *Keleti keresztény kultúra határainkon innen és túl*. Szerk.: Bojtos Anita (Rendtörténeti konferenciák 9), Piliscsaba - Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem - Ifjúsági Koordinációs Egyesület, 2015, 166-179.